

Γεωγραφίες

Αρ. 24 (2014)

Γεωγραφίες, Τεύχος 24, 2014

«ΑΔΕΙΕΣ» ΥΛΙΚΟΤΗΤΕΣ ΣΤΗΝ ΚΡΙΣΗ. Η ΑΝΑΠΑΡΑΓΩΓΗ ΤΟΥ ΧΩΡΟΥ ΣΤΗΝ ΠΕΡΙΟΧΗ ΤΟΥ ΠΑΛΑΙΟΥ ΔΗΜΑΡΧΕΙΟΥ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

Μιλτιάδης Ζερμπούλης

«ΑΔΕΙΕΣ» ΥΛΙΚΟΤΗΤΕΣ ΣΤΗΝ ΚΡΙΣΗ. Η ΑΝΑΠΑΡΑΓΩΓΗ ΤΟΥ ΧΩΡΟΥ ΣΤΗΝ ΠΕΡΙΟΧΗ ΤΟΥ ΠΑΛΑΙΟΥ ΔΗΜΑΡΧΕΙΟΥ ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

Μιλτιάδης Ζερμπούλης*

Περίληψη

Το παρόν άρθρο έχει ως στόχο να αναδείξει το πώς αλληλεπιδρούν στο πολιτισμικό, κοινωνικό και οικονομικό συμφραζόμενο της ελληνικής κρίσης άνθρωποι και υλικά πράγματα εντός ενός σαφώς οριοθετημένου πολιτισμικά χώρου στο κέντρο της Θεσσαλονίκης. Συγκεκριμένα επιχειρείται η ανάλυση της σχέσης των «άδειων» πια υλικών με τα ανθρώπινα υποκείμενα της έρευνας και πώς η συγκεκριμένη «κενότητα» ή η «μη σχέση» συμβάλλουν στην κατασκευή ενός περιβάλλοντος που τελεί τουλάχιστον για τα υποκείμενα σε κρίση. Με τον όρο «άδειος» περιγράφεται τόσο η κυριολεκτική εκκένωση ενός κτιρίου ή ενός χώρου όσο και η προσπάθεια αποσύνδεσης τους από το πρόσφατο παρελθόν τους, από το δίκτυο των σχέσεων που έδινε συγκεκριμένα νοήματα στην «υλικότητα» τους.

«Empty» Materialities under Crisis. The Re-production of Space in the area of Thessaloniki's old Town Hall

Miltiadis Zerboulis

Abstract

In this article I aim to illustrate how materials and human beings interact within a specific cultural, social and economical context. I particularly try to understand the cognitive connections between «empty» materials and my Informants in the field. Furthermore, I am interested in analyzing the way in which this «emptiness» or generally this disconnected Network of access can play an important role in the construction of a space that gets realized by its inhabitants as an area under crisis. By the term «empty» is described not only the actual process of abandonment of a building or a place, but also the attempt to disconnect them from their most recent past, particularly from the Network, which gave them at one time particular meanings to their Materiality.

Στην πόλη της Θεσσαλονίκης τα τελευταία χρόνια παρατηρείται έντονα το φαινόμενο της εγκατάλειψης χώρων, καταστημάτων καθώς και κατοικιών, το οποίο αποδίδεται συχνά τόσο από τον τύπο όσο και από τους πολίτες στις καθημερινές τους συζητήσεις στην οικονομική κρίση από την οποία πλήττεται η χώρα. Στο άρθρο αυτό θα προσπαθήσω να παρουσιάσω το πώς οι πρακτικές εγκατάλειψης και εκκένωσης χώρων σε μια συγκεκριμένη περιοχή της πόλης και η μετέπειτα «αχρηστία» τους παράγει νέες χωρικές πραγματικότητες συγκροτώντας ένα «χώρο κρίσης», ο οποίος επηρεάζει δραματικά και αλλάζει την προσωπική καθημερινή σχέση και λειτουργία των ανθρώπων με τα πράγματα στο χώρο, που μελετάμε.

Με αφορμή την πρόταση μιας ομάδας αρχιτεκτόνων¹, που επιθυμούσε να προτείνει ένα σχεδιασμό που θα λάμβανε υπόψη τις μικροιστορίες των ανθρώπων της περιοχής και τις πολλαπλές εικόνες του βιωμένου χώρου,

* Υποψ. Διδάκτωρ Κοιν. Ανθρωπολογίας miltiadis.zerboulis@gmail.com, Πανεπιστήμιο Μακεδονίας, Τμήμα ΒΣΑΣ

όπως τον έζησαν οι πληροφορητές μου, ξεκίνησα την επιτόπια εθνογραφική έρευνα στην ευρύτερη περιοχή του παλαιού δημαρχείου της πόλης την άνοιξη του 2012.² Στην συγκεκριμένη έρευνα χρησιμοποιήθηκε ερωτηματολόγιο με ερωτήσεις ανοικτού τύπου. Στην έρευνα συμμετείχαν 30 πληροφορητές οι οποίοι θα μπορούσαν να ταξινομηθούν σε τρεις κατηγορίες με βάση την ιδιότητα τους: καταστηματάρχες, κάτοικοι και επισκέπτες της περιοχής. Ηλικιακά επρόκειτο για νεαρά άτομα μεταξύ είκοσι και τριάντα ετών, άτομα μέση ηλικίας μεταξύ σαράντα και εξήντα ετών και άτομα μεγαλύτερης ηλικίας πάνω από εβδομήντα χρόνων. Στη παρούσα έρευνα χρησιμοποιήθηκε κυρίως η μέθοδος της συμμετοχικής παρατήρησης, αφού επισκεπτόμουν την περιοχή καθημερινά λειτουργώντας τις περισσότερες φορές ως επισκέπτης – πελάτης, ενώ αρκετές φορές φιλοξενήθηκα και σε σπίτια πληροφορητών, προκειμένου να αντιληφθώ καλύτερα τη λειτουργία του συγκεκριμένου δικτύου. Από την έρευνα προέκυψε ένα υλικό 150 σελίδων απομαγνητοφωνημένων συνεντεύξεων, ένα πλούσιο ημερολόγιο, που αφορούσε την παρουσία μου στο χώρο και τις δικές μου σκέψεις για τους πληροφορητές αλλά και τους ανθρώπους με τους οποίους συναναστράφηκα κατά τη διάρκεια της έρευνας μου.

Η ανάγκη για ανασχεδιασμό της περιοχής στηρίζονταν κυρίως στην έντονη διαμαρτυρία κατοίκων και καταστηματάρχων που προειδοποιούσαν για σημάδια εγκατάλειψης και ερήμωσης της περιοχής σε συνδυασμό με την εικόνα πολλών «πραγμάτων»³, που έμοιαζαν άδεια και απροσπέλαστα πια σε κείνους που κάποτε τα χρησιμοποιούσαν.⁴ Κατά τη διάρκεια της έρευνας έγινε προσπάθεια να ανιχνευτούν οι σχέσεις που αναπτύσσονται διαχρονικά μέσα στο χώρο επιτρέποντας μου μία λεπτομερή ιχνηλάτηση των τρόπων με τους οποίους αυτές βιώνονται και επηρεάζουν τελικά τους εκάστοτε δρώντες λαμβάνοντας υπόψη πως η εικόνα του χώρου είναι απλά η συνέπεια συγκεκριμένων πρακτικών στα πλαίσια πολλών αμφίδρομων δράσεων μέσα στο χώρο και στο χρόνο. Πέρα από τα πράγματα, που εμφανώς μοιάζει να παίρνουν το δρόμο της πλήρους εγκατάλειψης ή ακόμα και της αλλαγής στη χρήση τους εξαιτίας της οικονομικής κρίσης, η παρουσία μου στο πεδίο επέτρεψε στο να αντιληφθώ την ίδια τη διαδικασία απορύθμισης ενός χώρου σε σχέση πάντα με την «κανονικότητα», που όριζαν οι δυνάμεις της περιοχής στην προηγούμενη, προ-εγκατάλειψης

φάση της. Με τον όρο «κανονικότητα» προσπαθώ να περιγράψω αυτό, που οι πληροφορητές βιώνουν ως περίοδο ακμής για την περιοχή αλλά και σχετικής οικονομικής ισορροπίας σε σχέση με την σημερινή δύσκολη συγκυρία. Η περίοδος της «κανονικότητας» συνδέεται με μια περίοδο ανάπτυξης και κίνησης στην περιοχή, που σύμφωνα με τους πληροφορητές είχε να κάνει με την σημαντικότητα του εμπορικού δρόμου της Βενιζέλου, την εγκατάσταση των υπηρεσιών του Δημαρχείου το 1958 στο Καραβάν σεράι καθώς και άλλους παράγοντες, που μπορεί κανείς επιγραμματικά να τους εντάξει στο πλαίσιο της γενικότερης αίσθησης προόδου, που έχουν οι πληροφορητές, την οποία τοποθετούν μεταπολεμικά στο τέλος της δεκαετίας του '50 και τις επόμενες δεκαετίες. Φυσικά οι νεότεροι πληροφορητές μοιάζει να μη γνωρίζουν σε βάθος προηγούμενες φάσεις της περιοχής και εάν αναφέρονται σε αυτές, αυτό γίνεται συνήθως μεταφέροντας τις μαρτυρίες εκείνων που τις έζησαν. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει για τα συμπεράσματα της έρευνας η μη πρόσληψη παλαιότερων περιόδων κρίσης ως συγκρίσιμες της σημερινής θεωρώντας προηγούμενες φάσεις «κρίσης» ως αφετηρία για ένα καινούργιο ξεκίνημα. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η ίδια η πρακτική που παρήγαγε χωρικά και υλικά την αγορά του Μπιτ Παζάρ, αφού αυτή γεννήθηκε την περίοδο του μεγάλου κραχ της Αμερικής με τραγικές συνέπειες για τις οικονομίες ευρωπαϊκών χωρών και όχι μόνο. Η ιδρυτική πράξη της υλικής συγκρότησης της αγοράς το 1928 από τον σύλλογο προσφύγων γίνεται αντιληπτή απλά ως η αρχή της παρουσίας συγκεκριμένων ανθρώπων και πρακτικών που επαναλαμβάνονται στο χρόνο και φτάνουν ως σήμερα, τις οποίες φαίνεται να απειλεί τόσο η οικονομική κρίση όσο και η αδιαφορία των κρατικών φορέων, που δε λαμβάνουν τα ανάλογα μέτρα με στόχο τη διάσωσής της.⁵

Δανείζομαι θεωρητικά σε αυτό το σημείο στοιχεία από την ανάλυση του Tim Edensor σχετικά με πράγματα, που γίνονται ερείπια και τι σημαίνει πια αυτή η εξέλιξη για τα ίδια τα πράγματα. Σύμφωνα λοιπόν με τον Edensor όλα τα πράγματα στο χώρο εξυπηρετούν την κανονικότητα ενός δικτύου αναφοράς, όταν όμως τομείς/μέρη του δικτύου αυτού εγκαταλείπονται, απειλείται η προϋπάρχουσα τάξη και σταθερότητα καθώς τα πράγματα που εγκαταλείπονται παύουν να έχουν τον ρόλο, που είχαν πριν. Η προηγούμενη σχεδόν αυτονόητη σημασία τους στο χώρο εξαφανίζεται με απο-

τέλεσμα αυτό να προκαλεί μεγάλη αμηχανία ιδιαίτερα σε μία καπιταλιστική κοινωνία, που παράγει διαρκώς πληθώρα πραγμάτων επιδιώκοντας συνεχώς την κατανώση τους με στόχο την μεγαλύτερη δυνατή αύξηση και πολλαπλασιασμό του κέρδους. Στο πλαίσιο αυτής της λογικής οτιδήποτε παλιό φροντίζει ο καπιταλισμός μέσα από τους δικούς του μηχανισμούς να το καθιστά άχρηστο και περιττό. (Edensor, T. 2005 10: 311-14)

Η «κενότητα» στη συγκεκριμένη έρευνα περιγράφεται σχεδόν ως απειλή γεννώντας συναισθήματα φόβου και απογοήτευσης, ενώ παράλληλα γεννά, σχεδόν με όρους μίμησης την ανάγκη διαφυγής και εγκατάλειψης ή απομόνωσης από την περιγραφόμενη ζοφερή χωρική πραγματικότητα. Τα ίδια τα υποκείμενα εμφανίζονται εξίσου παραιτημένα και παρηκμασμένα αδυνατώντας να αντιμετωπίσουν τη νέα κατάσταση ως μία νέα φάση στην πολυεπίπεδη προσωπική τους διαδρομή στο χώρο, που μελετάμε. Ωστόσο, η μνήμη, οι πολλαπλές προσωπικές αφηγήσεις και οι κοινωνικές σχέσεις της παραγωγής, που συγκροτήθηκαν υλικά στο χώρο και στο χρόνο, φαίνεται να βοηθούν ουσιαστικά τους πληροφορητές στην επαναξιολόγηση και σε μια εκ νέου νοηματοδότηση ενός σχεδόν απενεργοποιημένου δικτύου μεταξύ «δρώντων»⁶ υποκειμένων. Η «κενότητα» φαίνεται να αποτελεί την υλική ενσάρκωση του επερχόμενου τέλους των σχέσεων που παρήχθησαν διαχρονικά με αφορμή το δίκτυο, που μελετάμε. Επομένως η ίδια ως υλική απόδειξη της κρίσης μοιάζει να απειλεί την κοινωνική δομή και να οδηγεί στην απορύθμιση της.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν ανθρωπολογικές και φιλοσοφικές μελέτες, που ερευνούν το ζήτημα της δραστηριότητας εντός δικτύων και της διεπαφής σε αυτά υλικών αντικειμένων και ανθρώπινων όντων. Εκλαμβάνοντας τους άδειους χώρους της υπό μελέτη περιοχής ως υλικά σε κατάσταση αχρηστίας και σταδιακής ερείπωσης-εκκένωσης, χρησιμοποιώ στην ανάλυση μου την επιχειρηματολογία του Daniel Miller περί υλικότητας καθώς και θεωρίες, που αν και στέκονται κριτικά σε αυτήν, όπως εκείνη του Tim Ingold⁷, συμφωνούν ως προς την θέση ότι η υλικότητα μπορεί να αναδειχτεί σε κοινωνικό μέγεθος μόνο μέσα από την ανθρώπινη πρακτική, η οποία δίνει νόημα στα πράγματα. Έτσι η υλικότητα στο παρόν άρθρο δεν αντιμετωπίζεται μόνο ως αφηρημένη έννοια αλλά και ως ένα κοι-

νωνικό μέγεθος με διαφορετικά ποιοτικά χαρακτηριστικά, τα οποία αποκτά ή χάνει κατά την επαφή και την χρήση των υλικών αντικειμένων από τα εκάστοτε υποκείμενα.

Το ζήτημα της εγκατάλειψης και της μετατροπής πραγμάτων σε άχρηστα αντικείμενα- ερείπια, άδεια υλικά και την επίδραση, που αυτά έχουν στον ευρύτερο χώρο και ιδιαίτερα στους ανθρώπους, έχει μελετηθεί και από άλλους ανθρωπολόγους. Συγκεκριμένα η ανθρωπολόγος Yael Navaro-Yashin κάνοντας χρήση των θεωριών του υλικού πολιτισμού αλλά και γενικότερα της κοινωνικής θεωρίας μελετά τη διεπαφή και την αλληλόδραση ανθρώπων και πραγμάτων υπό το πρίσμα της ιστορικής και κοινωνικής συνθήκης, που επικρατεί στο νησί της Κύπρου. Τα «μελαγχολικά» αντικείμενα- λάφυρα, όπως χαρακτηριστικά τα περιγράφει, που άφησαν πίσω τους οι ελληνοκύπριοι στο νότιο μέρος του νησιού μετά την τουρκική εισβολή, ενσωματώθηκαν στον κοινωνικό ιστό και στην καθημερινότητα των τουρκοκύπριων, επενεργώντας δραματικά στην συγκρότηση ενός ενοχικού «μελαγχολικού» εαυτού. (Yael Navaro-Yashin 2014. Στο Moore, Henrietta L., Todd Sanders. 52: 524-19) Η Navaro-Yashin έχοντας λάβει υπόψη θεωρίες, όπως αυτή της «υλικότητας» του Daniel Miller, τη θεωρία του Latour για τα δίκτυα και τη θεωρία των ριζωμάτων του Deleuze, τονίζει στην συγκεκριμένη εθνογραφία την σημαντικότητα του ίδιου του πεδίου και της μελέτης του στο εκάστοτε ιστορικό και κοινωνικό συμφραζόμενο, στην κατανόηση των σχέσεων που αναπτύσσονται ανάμεσα σε ανθρώπους και υλικά πράγματα και πως τελικά το ένα επενεργεί σχεδόν ισότιμα στη διαμόρφωση του άλλου.

Στη περιοχή του παλιού εμπορικού κέντρου της Θεσσαλονίκης η έρευνα ανέδειξε πληθώρα προβληματικών και αιφνίδια διακεκομμένων σχέσεων εντός του πεδίου γεγονός που όπως φαίνεται απορυθμίζει συνολικά τη περιοχή τα τελευταία χρόνια. Ιδιαίτερα εν μέσω οικονομικής κρίσης μοιάζει πολλές φορές αδύνατο για τους πληροφορητές να ανταπεξέλθουν και να δημιουργήσουν καινούργια δίκτυα, που εν δυνάμει θα μπορούσαν να αποκαταστήσουν την χαμένη ισορροπία. Οι διακεκομμένες σχέσεις ακολουθούν μια σχεδόν γραμμική χρονική εξέλιξη, η οποία είναι δυνατόν να ιχνηλατηθεί μέσα από τις μαρτυρίες των ανθρώπων αλλά και από τα ίδια τα πράγματα. Εστιάζοντας σε διαφορετικά σημεία του πεδίου, τα οποία παρουσιάζουν για

τους πληροφορητές έντονα σημάδια εγκατάλειψης και ερήμωσης σε σχέση με την εικόνα τους τα προηγούμενα χρόνια, θα προσπαθήσω να δείξω πως η αλλαγή αυτή επηρέασε σταδιακά τη ζωή και την κανονικότητα του εθνογραφικού μας πεδίου και πως οδήγησε στην ερείπωση και άλλων χώρων σχεδόν «ριζωματικά».⁸ Πρόκειται ουσιαστικά για χωρικούς εν-τοπισμούς, όπου οι ανθρώπινες πρακτικές, που συγκροτούσαν υλικά τις κοινωνικές σχέσεις εγκαταλείπονται βαθμιαία, αποδεικνύοντας στην πράξη τον ευκαιριακό χαρακτήρα τους και την «ανοιχτότητα» τους σε σχέση με την επόμενη φάση ύπαρξης τους.⁹

Η περιοχή του διοικητηρίου με τη μεγάλη πλατεία ακριβώς μπροστά στο επιβλητικό κτίριο του Βιταλιάνο Ποζέλι παρουσιάζει τα τελευταία είκοσι χρόνια έντονα σημάδια υποβάθμισης, που φαίνεται να σχετίζονται με την κατεδάφιση της πλατείας το 1990.

Εικ.1. Η πλατεία διοικητηρίου πριν ακόμα γκρεμιστεί προκειμένου να δημιουργηθεί το υπόγειο πάρκινγκ.

Η συγκεκριμένη πλατεία φαίνεται να χτίζεται την περίοδο του μεσοπολέμου επί δημαρχίας Χαρίσιου Βαμβακά, την κατασκευή της οποίας αναλαμβάνει το τεχνικό γραφείο Αφών Κύρου. Η πλατεία είναι έντονα επιβλητική και μοιάζει να αποτελεί συνέχεια του Διοικητηρίου. Στην σχετική βιβλιογραφία για την Ιστορία της αρχιτεκτονικής της πόλης αναφέρεται πως η πλατεία πιθανότατα χτίζεται με βάση τα σχέδια του Εμπράρ για τις 11 πλατείες που θα είχαν οργανωτικό ρόλο στο δίκτυο των πολεοδομικών χαράξεων της πόλης. (Κολώνας, Β. 2012).¹⁰ Το 1990 ο δήμος Θεσσαλονίκης αποφασίζει την ανάπλαση της πλατείας με στόχο τη δημιουργία υπόγειου παρκινγκ. Η αρχιτεκτονική μορφή και εικόνα της πλατείας, όπως τη γνώρι-

ζαν οι κάτοικοι, αποδομείται ολοκληρωτικά και οι άνθρωποι, που την έζησαν, αλλά και το χτισμένο περιβάλλον γύρω από αυτήν, που χτίστηκε με γνώμονα το συγκεκριμένο τοπόσημο, μοιάζουν να αναζητούν καινούργιες μορφές επικοινωνίας και επαφής. Ο συγκεκριμένος χώρος δεν αποτελεί πια για τους πληροφορητές μέρος ενός ευρύτερου χώρου, αφού παραμένει περιφραγμένος και κλειστός εμποδίζοντας την οποιαδήποτε πρόσβαση σε αυτόν τα τελευταία είκοσι χρόνια. Ταυτόχρονα όμως η σημερινή του εικόνα θυμίζει έντονα το αποτυχημένο εγχείρημα της ανάπλασης, που στέρησε στους κατοίκους και καταστηματάρχες, την επαφή τους με τον συγκεκριμένο χώρο. Η πλατεία ως «υλικό πράγμα» ανοιχτό σε κάθε ενδεχομενικότητα δεν υπάρχει πια, υπάρχει μόνο σε επίπεδο φαντασίας και οπτικής αναπαράστασης.

Εικ.2 Ο χώρος της πλατείας όπως είναι σήμερα μετά τις προσπάθειες ανάπλασης και τις ανασκαφές που έφεραν στο φως σημαντικά αρχαιολογικά ευρήματα των ρωμαϊκών και ελληνιστικών χρόνων.

Η καινούργια εικόνα του χώρου¹¹ είναι αυτή των αρχαιοτήτων, που έφερε στην επιφάνεια η ανασκαφή με αφορμή την ανάπλαση της πλατείας, η οποία δεν συνδέεται με κανένα τρόπο με την προηγούμενη μορφή του. Έτσι παραμένοντας ανολοκλήρωτη και «κλειστή» στους πολίτες δεν επιτρέπει την επικοινωνία και τη διεπαφή στο χώρο, απορυθμίζοντας το δίκτυο και τις κανονικότητες του. Υλικά ο χώρος αυτός στα πλαίσια του δικτύου είναι πια «άδειος» και κενός περιεχομένου παρά το γεγονός ότι η ανασκαφή του 1990 ανέδειξε σημαντικά αρχαιολογικά ευρήματα που χρονολογούνται από τον 1ο αι. π.Χ και την Ελληνιστική εποχή. Σύμφωνα με τις μαρτυρίες των κατοίκων και των καταστηματάρχων η κατεδάφιση της πλατείας με τα «μάρμαρα», όπως είναι ευρύτερα

γνωστή στους Θεσσαλονικείς και ιδιαίτερα σε κείνους, που έπαιζαν στην πλατεία, όταν ήταν ακόμα μικρά παιδιά, δημιούργησε προβλήματα. Πολλά μαγαζιά έκλεισαν και η οικονομική αξία των γύρω κατοικιών μειώθηκε δραματικά. Πολλοί πληροφορητές συνδυάζουν την κατεδάφιση της πλατείας το 1990 με την έλευση των πρώτων οικονομικών μεταναστών από την Αλβανία και των παλιννοστούτων ελλήνων από τη Γεωργία, οι οποίοι «εκμεταλλεύομενοι» την οικονομική συγκυρία, νοίκιασαν ή αγόρασαν σε χαμηλές τιμές και με τη βοήθεια άτοκων δανείων κατοικίες στην περιοχή. Αρκετοί αναφέρουν, πως τη δεκαετία εκείνη υπάρχει η τάση των παλιών κατοίκων να εγκαταλείπουν την μέχρι τότε ακριβή περιοχή προκειμένου να εγκατασταθούν σε νεόδμητα διαμερίσματα στα ανατολικά προάστια της πόλης.

Παρατηρούμε λοιπόν πως παράλληλα γεγονότα, που συμβαίνουν στο χώρο συνδέονται με κάποιον τρόπο και δημιουργούν νέες κανονικότητες στην περιοχή. Ωστόσο μελετώντας το πώς διαπλέκονται και επικοινωνούν οι διάφοροι δρώντες μέσα σε ένα δίκτυο αναφοράς είναι δυνατό να ξεδιπλώσουμε τις «γραμμές ζωής»¹² και να αντιληφθούμε καλύτερα τη λειτουργία του δικτύου που μελετάμε, εντοπίζοντας και πέρα από τις προφανείς, βαθύτερες αιτίες για την απορύθμιση του.

Μελετώντας τις σχέσεις, που αναπτύχθηκαν διαχρονικά μέσα στον συγκεκριμένο χώρο, μπορούμε μόνο να διαπιστώσουμε πως η οικονομική κρίση στην οποία αποδίδουν οι περισσότεροι την σημερινή εικόνα της περιοχής με τα πολλά κλειστά μαγαζιά και τα εγκαταλελειμμένα κτίρια και διαμερίσματα δεν αποτελεί τη μοναδική αιτία. Είναι μάλλον περισσότερο κάποια γεγονότα, που συμβαίνουν κατά τη διάρκεια των χρόνων, τα οποία επενεργούν μακροπρόθεσμα αρνητικά στο τρόπο, που βιώνεται ο χώρος, αφού εμποδίζουν τη ροή και την εξέλιξη της όποιας διεπαφής και επικοινωνίας μέσα σε αυτόν.

Χαρακτηριστική είναι ιστορία της Αθανασίας¹³, που διατηρεί μαγαζί με είδη προικός επί της Βενιζέλου. Η κακή οικονομική κατάσταση του αγρότη πατέρα της οδήγησε την οικογένεια της να έρθει το 1966 στην Θεσσαλονίκη. Η οικογένεια της έμεινε αρχικά στη Μαρτίου, ενώ αργότερα μετακόμισε στο κέντρο της πόλης. Η πληροφορήτρια είναι λάτρης του κέντρου και ειδικά της περιοχής, που μελετάμε στην οποία κατοικεί και εργάζεται τα τελευταία τριάντα χρόνια. Τη δεκαετία του '80 ανοίγει κατάστημα ρούχων στην οδό Ολύμπου απέναντι

από την πλατεία Διοικητηρίου. Την περιοχή την επέλεξε επειδή είχε σημαντική εμπορική κίνηση και βρίσκονταν στο κέντρο της πόλης: *«ήταν μια σφύζουσα εμπορική περιοχή, είχε πολύ κόσμο και ήταν μέσα στο κέντρο, δεν ήταν δηλαδή αυτό εδώ το πράγμα»*. Για την ίδια σημείο αναφοράς ήταν η επιβλητική πλατεία γύρω από την οποία υπήρχαν πολυτελέστατα διαμερίσματα και ακριβά μαγαζιά. Η «Μπουτίκ», όπως την ονομάζει, είχε ακριβά ρούχα και απευθύνονταν στην μεσαία τάξη, η οποία ήταν πολύ καλά οικονομικά τότε: *«Είχε κόσμο εδώ, είχε το υπουργείο, είχε το δήμο εδώ πέρα, είχε κάποιες υπηρεσίες, πηγαينوερχόταν ο κόσμος, τώρα είναι όλα έρημα...»*. Από το 1990 μετά την κατεδάφιση της πλατείας η πληροφορήτρια παρατηρεί μια μετακίνηση των παλιών κατοίκων σε πολυτελή προάστια, όπως το πανόραμα και το ωραιόκαστρο *«είναι η εποχή που παίρνουμε μεζονέτες αφήνουμε το κέντρο και μετακομίζουμε πανόραμα (...). Η μεσαία τάξη πάει να γίνει μέγαστική (...). Ξεπερνάμε αυτό του εξήντα να πάρω ένα διαμερισμάκι και να αστικοποιηθώ στην πόλη και γίνομαι μεσαία τάξη και πάνω»*. Η οικονομική πολιτική της δεκαετίας του '80, που επιτρέπει μια ευμάρεια στα μικρομεσαία στρώματα, έχει μακροπρόθεσμα και ιδιαίτερα μετά το 1990 ως αποτέλεσμα την ερήμωση του κέντρου και την έλευση στην περιοχή ανθρώπων με μεταναστευτικό υπόβαθρο αλλάζοντας έτσι τελείως την κοινωνική σύσταση της περιοχής. Η πληροφορήτρια μετακινείται μετά την κατεδάφιση της πλατείας στη Βενιζέλου σε ένα από τα ισόγεια καταστήματα του εγκαταλελειμμένου πια κτιρίου της κλινικής Ανδρεάδη μη μπορώντας να αντιμετωπίσει την πτώση του τζίρου, που ακολουθεί την έναρξη των ανασκαφών στην πλατεία. Έκτοτε, όπως μας λέει, τα πράγματα είναι πολύ δύσκολα ειδικά το χειμώνα, που μας πέρασε. Μετά τις τέσσερις κλειδώνεται μέσα στο μαγαζί καθώς φοβάται μην της επιτεθούν, όπως συνέβη και στα δύο μαγαζιά, που βρίσκονται δεξιά και αριστερά της. Η ίδια καλείται καθημερινά να απαντήσει όχι για το πώς πάνε οι δουλειές αλλά για το αν είναι και θα συνεχίζει να είναι ανοιχτή ακόμα. Τα άδεια μαγαζιά γύρω και η «κενότητα» του κτιρίου, στο οποίο κάποτε στεγαζόνταν η κλινική Ανδρεάδη, της δημιουργούν ανασφάλεια σε σχέση με την παρουσία της στον χώρο.

Η πληροφορήτρια σπάνια αναφέρεται στην ίδια την κρίση, κυρίως επιμένει, στο ότι απειλείται η ακεραιότητα της εξαιτίας των Ρομά, που εμφανίστηκαν τα τε-

Εικ.3 Το κτίριο που φιλοξενούσε κάποτε την κλινική Ανδρεάδη στην συμβολή των οδών Βενιζέλου και Τοσίτσα, το οποίο τα τελευταία είκοσι χρόνια παραμένει κενό με εξαίρεση κάποια μαγαζιά, τα οποία είναι ενοικιασμένα.

λευταία χρόνια στην περιοχή και κυκλοφορούν με καρότσια, στα οποία μεταφέρουν πράγματα, που βρίσκουν στα σκουπίδια. Η ίδια συνδέει την εμφάνιση τέτοιων στοιχείων και την αύξηση της εγκληματικότητας στην περιοχή με την ερήμωση, που παρουσιάζει πια ο χώρος με τα όλο και περισσότερα κλειστά μαγαζιά, που την περιβάλλουν. Η Αθασσία μοιάζει να μην συνειδητοποιεί την αιτία της εμφάνισης όλων αυτών των μεταναστών, που ανακυκλώνουν στην ουσία «μεταχειρισμένα αντικείμενα» πουλώντας τα σε πολύ χαμηλές σε κείνους, που λόγω της κρίσης αδυνατούν να αγοράσουν καινούργια. Επιμένει να εστιάζει στο κακό, που προκαλεί η παρουσία τους υποβαθμίζοντας την περιοχή και διαταράσσοντας την ασφάλεια, που κάποτε την χαρακτήριζε. Ωστόσο δεν επιθυμεί να την εγκαταλείψει, καθώς την αγαπά και είναι στενά συνδεδεμένη μαζί της.

Ακριβώς στο ίδιο τετράγωνο, που βρίσκεται το μαγαζί της πληροφορήτριας, βρίσκεται η γνωστή αγορά Μπιτ Παζάρ, η οποία αποτελείται από την ομώνυμη

πλατεία και τα γύρω μαγαζιά επί της οδού Τοσίτσα και Καρμπολά. Πολλά μαγαζιά, που αποτελούσαν την αγορά του Μπιτ Παζάρ, έχουν κλείσει, γεγονός που οδήγησε και τον σύλλογο παλαιοπωλών σε διάφορες δράσεις με στόχο την προσέλκυση νέων πελατών στην περιοχή. Για την συγκεκριμένη περιοχή και την κατάσταση της έχουν γραφτεί επίσης αρκετά άρθρα στον τύπο, τα οποία περιγράφουν την σταδιακή ερήμωση και εγκατάλειψη της κυρίως λόγω της οικονομικής κρίσης.¹⁴ Χαρακτηριστικές είναι οι λέξεις, που χρησιμοποιούνται στους τίτλους αυτών των άρθρων, που όπως έδειξε η έρευνα εκφράζουν την πλειοψηφία των παλαιοπωλών στην περιοχή. Λέξεις και λεκτικά σύνολα, όπως «κλείσιμο», «λουκέτο», «σβήνει», «επιβίωση», «φθίνουσα πορεία», «η αίγλη που γνώρισε κάποτε η αγορά», «φυτοζωούν οι παλαιοπώλες», συγκροτούν ακόμα και σε επίπεδο λεκτικής αφήγησης την εικόνα μιας περιοχής, που τελεί σε κρίση. Πολλοί πληροφορητές, που διατηρούν ακόμα τα μαγαζιά τους στην περιοχή χρησιμοποιούν στόρια προκειμένου να προστατέψουν το εμπόρευμα τους από τις ληστείες και την ανομία, που φαίνεται να κυριαρχεί τα τελευταία χρόνια στην περιοχή. Η ιστορία της αγοράς φαίνεται πως είναι πολύ παλιά και ξεκινά το μεσοπόλεμο, όταν οι χριστιανοί που ανταλλάχθηκαν με την συνθήκη της Λωζάννης, εγκαθίστανται στα άκτιστα ακόμα οικοπέδα του νέου σχεδίου, που καταρτίστηκε μετά την πυρκαγιά του 1917. Οι πρόσφυγες στήνουν πρόχειρα παρτήγματα και πωλούν μεταχειρισμένα υλικά σε εκείνους, που τα έχουν ανάγκη δεδομένης της τότε επίσης δύσκολης οικονομικής συγκυρίας. Η ίδια η πρακτική και οι κοινωνικές σχέσεις, που συγκροτούνται χωρικά εκείνη την εποχή συμβάλλουν σταδιακά στον σχεδιασμό και την υλική συγκρότηση της πλατείας με τις έξι στοές, όπως περίπου την γνωρίζουμε σήμερα από τους αρχιτέκτονες Δ. Φυλλίξη και Μ. Ρούμπενς με χρήματα του συνεταιρισμού των προσφύγων. Στα μαγαζιά της πλατείας οι πρόσφυγες ασχολούνται ο καθένας με την τέχνη του, ενώ τα μαγαζιά στο πέρασμα του χρόνου αλλάζουν χρήσεις. (Χαστάογλου, Β. 1999, σ. 551-573) Ωστόσο ο χώρος παραμένει διαχρονικά συνδεδεμένος με τη λογική του φθηνού και ευκαιριακού σε σχέση πάντα με το εκάστοτε κοινωνικοπολιτισμικό πλαίσιο, στο οποίο καλούνταν η αγορά και οι άνθρωποι της να λειτουργήσουν. (Ζερμπούλης, Μ. 2013)

Εικ.4 Η διαμόρφωση της πλατείας του Μπιτ Παζάρ μετά το 1990 με τις ταβέρνες με στόχο την ανάδειξη της ως την ιστορική αγορά με τα παλαιοπωλεία που ξεκίνησαν οι πρόσφυγες το 1928.

Τη δεκαετία του 1990 φαίνεται να ξεκινούν τα πρώτα μαγαζιά με πρωτοβουλία κάποιων ιδιοκτητών ακινήτων εντός της πλατείας, όπου επιχειρείται η επανάχρηση της πλατείας ως μίας «γραφικής πλατείας» με ταβέρνες με σαφή αναφορά στην ιστορία της πλατείας και των γύρω δρόμων. Προς ενίσχυση αυτής της ιδέας προσπαθούν να αναβιώσουν την αγορά των προσφύγων επιτρέποντας σε λίγους πλανόδιους μεταπωλητές στην πλειοψηφία τους μετανάστες από την Αλβανία να πωλούν παλαιά και άλλα αντικείμενα εντός της πλατείας. Ήδη από το 2008 γίνονται προσπάθειες από το δήμο ανάπλασης της συγκεκριμένης περιοχής, οι οποίες όμως ανακόπτονται εξαιτίας αντιδράσεων του σωματείου παλαιοπωλών και των ιδιοκτητών καταστημάτων εντός της πλατείας, την οποία διεκδικούν ως δικό τους ιδιωτικό χώρο.

Σύμφωνα με τους καταστηματάρχες αυτό στο οποίο οφείλονται τα κλειστά μαγαζιά στην περιοχή είναι η παρουσία Ρομά από τη Βουλγαρία, που η εμφάνιση τους στην περιοχή συμπίπτει σχεδόν ταυτόχρονα με την έναρξη της οικονομικής κρίσης, η παρουσία τους απειλεί την κοινωνική δομή και την κανονικότητα του δικτύου, που συνέχει τους ανθρώπους του Μπιτ Παζάρ ανεξάρτητα από τις προσωπικές τους διαφορές και συγκρούσεις και τους στερεί τον απόλυτο έλεγχο της περιοχής, κάτι που αποκτά υλική έκφραση στην πρακτική των τελευταίων χρόνων του κλεισίματος της πλατείας με στόρια και την προστασία της με τη χρήση σεκιούριτι με στόχο τη διαφύλαξη και την επικράτηση της δικής τους κανονικότητας στο χώρο.

Τα «άδεια» υλικά πράγματα εμφανίζονται στις δηγήσεις των πληροφορητών πάντοτε, όταν η συζήτηση πηγαίνει στην παρούσα οικονομική κατάσταση. Όλα

οι «άδειοι» χώροι φαίνεται να αποτελούν ανενεργά μέρη ενός όλο και περισσότερο αποσυντεθειμένου δικτύου. Ενδιαφέρον αποτελεί το γεγονός πως πάντοτε η αναφορά του ενός οδηγεί τους πληροφορητές σχεδόν αυτόματα στην αναφορά κάποιου άλλου άδειου και εγκαταλελειμμένου τέτοιου χώρου στην περιοχή σαν το ένα γεγονός να συνδέεται με κάποιο τρόπο με το άλλο και όλα μαζί να επηρεάζουν το όλο.

Τέλος δύο άλλα τοπόσημα με ιδιαίτερο βάρος και σημασία για την περιοχή, που μελετάμε, είναι το τέμενος Χαμτζά Μπέη και το Καραβάν Σεράι στη συμβολή των οδών Βενιζέλου και Εγνατία πάνω από τη γνωστή αγορά Μπεζεστένι. Η εκκένωση των δύο κτιρίων εξαιτίας διαφορετικών γεγονότων σε διαφορετικές χρονικές στιγμές φαίνεται πως ήταν καθοριστική για την

Εικ.5,6 Καθημερινά η δημοτική αστυνομία ειδοποιείται προκειμένου να επέμβει και να διώξει από την πλατεία τους μετανάστες που συγκεντρώνονται εκεί για να πουλήσουν μεταχειρισμένα αντικείμενα.

Εικ.7.8 Οι πλανώδιοι πωλητές μεταχειρισμένων προϊόντων συνηθίζουν να τοποθετούν τα αντικείμενα σε σεντόνια προκειμένου να μπορούν εύκολα κατά την επέμβαση της αστυνομίας να τα τυλίγουν και να φεύγουν.

πλήρη ερήμωση της γνωστής συνοικίας «Χαμτζά Μπεή» και του διάσημου για τα φθηνά υποδήματα πεζόδρομου της Ρεμπέλου. Η σημαντικότητα των δύο κτιρίων έγκειται στο γεγονός πως είναι άρρηκτα συνδεδεμένα με την ιστορία της πόλης από την οθωμανική μέχρι τη σύγχρονη εποχή της. Τα συγκεκριμένα κτίρια πέρασαν από διάφορες φάσεις σε ότι αφορά τη χρήση τους, η οποία κάθε φορά εξυπηρετούσε την κανονικότητα του δικτύου, του οποίου αποτελούσαν αναπόσπαστο λειτουργικό κομμάτι.

Το σημερινό Καραβάν σεράι ξεκινά να χτίζεται το 1924 στα σχέδια του αρχιτέκτονα Δελλαδέστιμα πάνω ακριβώς στη θέση που βρίσκονταν το Büyük Kervansarayı το οποίο καταστράφηκε από την πυρκαγιά του

Εικ.9 Η φωτογραφία του Χαμτζά Μπεή όταν ακόμα λειτουργούσε ως εμπορικός χώρος και κινηματογράφος.

1917 (Ανδρούδης Π., 2006. 19: 124). Ενώ αρχικά μελετάται το ενδεχόμενο αναστήλωσης του παλιού κτιρίου, στη συνέχεια γκρεμίζεται εντελώς και χτίζεται το καινούργιο κτίριο, αρχικά μόνο ο πρώτος όροφος. (Κολώνας, Β. 2012) Το Καραβάν σεράι είναι ένα τεράστιο κτίριο, που καταλαμβάνει ένα ολόκληρο οικοδομικό τετράγωνο δηλωτικό της σημασίας του για την πόλη της Θεσσαλονίκης. Το παλαιότερο κτίριο φαίνεται από τη σχετική βιβλιογραφία πως χτίστηκε τον 15^ο αιώνα επί Βαγιαζίτ Β΄ και αποτελούσε το μεγαλύτερο χάνι στα Βαλκάνια. (Ανδρούδης Π., 2006. 19: 108-117) Η κατασκευή του σημερινού κτιρίου ολοκληρώθηκε τη δεκαετία του '50, όπου φιλοξένησε μέχρι και πριν λίγα χρόνια το Δήμο Θεσσαλονίκης. Μπροστά από το Καραβάν σεράι είναι χτισμένο από τον 15^ο αιώνα το Hamza Bey Camii¹⁵, το οποίο μετά την ανταλλαγή των προσφύγων και την απόλυτη εξαφάνιση του μουσουλμανικού στοιχείου της πόλης πέρασε σε αχρηστία μέχρι τελικά να αξιοποιηθεί με διαφορετικό τρόπο μέσα στον 20^ο αιώνα. Φαίνεται πως η χρήση του ως κινηματογράφος με το όνομα «Αλκαζάρ» σηματοδότησε μια καινούργια εποχή για το κτίριο, η οποία άφησε ανεξίτηλα τα σημάδια της τόσο επάνω του όσο και στον κόσμο, που το έζησε.

Σήμερα το Καραβάν Σεράι παραμένει κενό και εν μέσω κρίσης φαίνεται πως είναι δύσκολο για τους ιδιοκτήτες να το νοικιάσουν με αποτέλεσμα να απειλείται να καταστραφεί, αφού τα τελευταία χρόνια, ακόμα και όταν φιλοξενούσε τις υπηρεσίες του Δήμου ,δεν είχε

γίνει καμία προσπάθεια να συντηρηθεί. Το συγκεκριμένο κτίριο δεν είναι χαρακτηρισμένο μνημείο ούτε ιστορικός τόπος με αποτέλεσμα να ακούγεται έντονα το ενδεχόμενο κατεδάφισης του με στόχο τη δημιουργία κάποιου εμπορικού κέντρου ή ξενοδοχείου στην καρδιά της πόλης. Ενδεικτικό είναι το γεγονός πως οι περισσότεροι πληροφορητές, που συνάντησα, στη γειτονιά φαίνονταν ιδιαίτερα ανήσυχοι σε σχέση με την τύχη του.

Γεγονός είναι πως οι περισσότεροι τόνιζαν την ερείπωση της συγκεκριμένης γειτονιάς τα τελευταία χρόνια ως αποτέλεσμα της οικονομικής κρίσης, των ανασκαφών με αφορμή τα έργα του μετρό, καθώς επίσης και της πρόσφατης σχετικά μετακίνησης του δημαρχείου της πόλης σε καινούργιο ιδιόκτητο χώρο. Πολλοί κάτοικοι της περιοχής μιλούσαν για τις αλλαγές, που έχουν προκαλέσει τα παραπάνω γεγονότα στην καθημερινότητα τους, αντιμετωπίζοντας ιδιαίτερα δραματικά την εικόνα του άδειου πια κτιρίου και των κλειστών μαγαζιών στον πεζόδρομο ανάμεσα στο Καραβάν Σεράι και το τζαμί. Ιδιαίτερα η εικόνα των λαμαρινών με τις οποίες είναι τα τελευταία χρόνια περιτειχισμένο το «Αλκαζάρ» δημιουργεί συναισθήματα θλίψης αλλά και φόβου, αφού οι κάτοικοι αποδίδουν την αύξηση της εγκληματικότητας στην περιοχή στην ερείπωση του χώρου και την συνολική εικόνα αποδιοργάνωσης, που εμφανίζει συνολικά η γειτονιά του παλιού δημαρχείου. Μια σειρά από καταστήματα, που στεγάζονταν πριν λίγα χρόνια μέσα και γύρω από τα Αλκαζάρ, έχουν κλείσει και μαζί με αυτά φαίνεται κατά τους πληροφορητές να χάνεται και η δική τους εικόνα για τον χώρο, όπως αυτή διαμορφώθηκε ήδη από την παιδική τους ηλικία μέχρι σήμερα. Οι λίγοι καταστηματάρχες, που συνεχίζουν να διατηρούν μαγαζιά στο κτίριο του Καραβάν Σεράι αλλά και στους γύρω από αυτό δρόμους έχουν τοποθετήσει στόρια, έχουν προσλάβει σεκιούριτι και έχουν τοποθετήσει κάμερες για την προστασία των περιουσιών τους. Σε ερώτησή μου κατά πόσο οι ίδιοι κινήθηκαν συλλογικά προκειμένου να γίνουν κάποιες ενέργειες από το Δήμο, όπως το κόψιμο των δέντρων, η τοποθέτηση κάδων, η μετακίνηση των λαμαρινών που εμποδίζουν την πρόσβαση, το καθάρισμα των εγκαταλελειμμένων μαγαζιών από τις αφίσες και τα σκουπίδια που έχουν συσσωρευτεί στις βιτρίνες τους, οι καταστηματάρχες με κοιτούσαν με απορία. Από καιρό η κενότητα οδήγησε σε αμηχανία και η αμη-

Εικ. 9,10 Το περιφραγμένο Αλκαζάρ και η σημερινή εικόνα του πεζοδρόμου μπροστά από το παλιό δημαρχείο στον οποίο έχουν κλείσει όλα τα καταστήματα που κάποτε λειτουργούσαν εκεί.

χανία σε σταδιακή απορύθμιση μιας συλλογικότητας, που κάποτε είχε καταστήσει την μικρή αυτή γειτονιά πολυσύχναστη και περήφμη για το καφενείο του Δαλαμάγκα, τα παπουτσάδικα του Λαρίδη, το οχτώ και το στάνταρτ Αλμπέρτι καθώς επίσης και τον πασίγνωστο

κινηματογράφο «Αλκαζάρ» με το όνομα του οποίου είναι γνωστό το άλλοτε τζαμί Χαμτζά μπέη.

Σύμφωνα τέλος με πληροφορητή, ο οποίος διατηρεί κατάστημα στο караβάν σεράι αποτελώντας την τρίτη γενιά στην ιστορία της μικρής οικογενειακής επιχείρησής του, χρειάστηκε για πρώτη φορά στα 80 χρόνια λειτουργίας του να τοποθετηθεί στόρι στην βιτρίνα του καταστήματος, το οποίο κατεβάζει, ενώ ίδιος βρίσκεται μέσα και εργάζεται, εξαιτίας της επικινδυνότητας της περιοχής. Ο Μάνος αναπολεί τα χρόνια, που το «Αλκαζάρ» φιλοξενούσε στο εσωτερικό του όλα εκείνα τα καταστήματα, τα οποία όπως χαρακτηριστικά λέει, κρατούσαν το μνημείο ζωντανό. Φοβάται πως η αποκατάστασή του κτιρίου και η «μνημειοποίηση» του θα οδηγήσει στην απονέκρωση του και στην μη αναστρέψιμη απορύθμιση της ήδη αρκετά επιβαρυσμένης οικονομικά και κοινωνικά περιοχής. Το στόρι, που χρησιμοποιεί πλέον ο πληροφορητής πέραν της προφανούς ανάγκης προστασίας του από την συνεχώς αυξανόμενη εγκληματικότητα στην περιοχή, θα μπορούσε να αποτελεί και την «υλική» εκδοχή του τέλους μια διαχρονικής και βιωματικής σχέσης του πληροφορητή με τη γειτονιά του. Ο χώρος, ο οποίος κατά τον Lefebvre παράγεται κοινωνικά φαίνεται πως παύει να υφίσταται, όταν διακόπτονται οι κοινωνικές σχέσεις, που τον συγκροτούν, απωθώντας ανθρώπους και υλικά αντικείμενα, που κάποτε τον αποτελούσαν. Το Караβάν Σεράι με τους δαιδαλώδεις διαδρόμους του, με τα πολλά γραφεία του και το φανταστικό γυάλινο θόλο του πρώην πρακτορείου της καβάλας, πρέπει κατά τον πληροφορητή μου να γκρεμιστεί και να γίνει κάτι τε-

λείως διαφορετικό, σαν να είναι ανάγκη να εξαφανιστεί ό,τι με τη παρουσία του δηλώνει περίτρανα το τέλος μιας εποχής προκειμένου να διαφυλαχτεί από εκείνους, που συνειδητά το απαξιώνουν αφήνοντας το να παρακμάζει.

Συμπερασματικά θα μπορούσαμε να πούμε πως όλοι οι χώροι, που περιγράψαμε, είναι υλικές οντότητες, που η αιφνίδια αποκοπή τους από το δίκτυο σχέσεων στο οποίο συμμετείχαν τις έχει καταστήσει αδρανείς και ανενεργές επηρεάζοντας και απορυθμίζοντας συνολικά την περιοχή που μελετάμε. Οι πρωταγωνιστές μας νιώθουν να απειλείται αυτό, που με τόσο κόπο έχτισαν τόσα χρόνια στηριζόμενοι στην εμπορικότητα και την σημαντικότητα της περιοχής, που είχαν επιλέξει αλλά και στις μεταξύ τους σχέσεις. Νιώθουν αδύναμοι και απομονωμένοι, αβοήθητοι μπροστά στην συνεχιζόμενη απορύθμιση, που επιτείνεται δεδομένης της οικονομικής κρίσης. Πολλά είναι πια τα «άδεια» υλικά πράγματα, που προστίθενται στη λίστα των θυμάτων της οικονομικής συγκυρίας, τα οποία διαμορφώνουν την εικόνα μιας περιοχής, που βρίσκεται σε κρίση. Ωστόσο η παραπάνω ανάλυση μας επιτρέπει να προβληματιστούμε σχετικά με τις συνέπειες ορισμένων επιλογών, που έμοιαζαν αρχικά αθώες και μεμονωμένες, οι οποίες τελικά επέφεραν συνολικά δραματικές αλλαγές στην κανονικότητα του εθνογραφικού μας πεδίου, πριν ακόμα η οικονομική κρίση δημιουργήσει νέα δεδομένα για όλους τους έλληνες. Τα υλικά πράγματα όπως και οι άνθρωποι συμμετέχουν ενεργά σε ένα δίκτυο σχέσεων, το οποίο τελικά κινδυνεύει πάντα εκ νέου να απορυθμιστεί, όταν παρεισφρέουν σε αυτό εξωτερικοί δρώντες, που δεν αντιλαμβάνονται πλήρως τις λειτουργίες του χώρου, επιθυμώντας να επιβάλλουν «από τα πάνω» ως εν δυνάμει σωτήρες τις δικές τους «ιδεοληψίες». Η σημερινή οικονομική κρίση είναι και αυτή μια από τις πολλές φάσεις στη ζωή του δικτύου, που μελετάμε. Αν θέλουμε να το προστατεύσουμε από τις συνέπειες της θα πρέπει ίσως πρώτα να κατανοήσουμε τους λόγους, που η συγκεκριμένη οικονομική συγκυρία επιδρά αρνητικά στη εύρυθμη λειτουργία του, αναζητώντας πρωτίστως τους δρώντες και τους τρόπους, που διαχρονικά αυτοί συνδέονται μεταξύ τους στο συγκεκριμένο πλαίσιο αναφοράς.

Εικ. 10 Το караβάν Σεράι στη συμβολή των οδών Βενιζέλου και Εγνατίας.

Σημειώσεις

1. Πρόκειται για μια μικρή ομάδα αρχιτεκτόνων στα πλαίσια της μη κερδοσκοπικής εταιρείας *sarcha* με στόχο την προώθηση καινοτόμων μελετών για την αρχιτεκτονική, επιχειρώντας μια πειραματική μεθοδολογία παρέμβασης. Αντικείμενο της έρευνας της ομάδας των αρχιτεκτόνων είναι η χαρτογράφηση ανθρώπινων, υλικών και φυσικών πόρων της περιοχής, η οποία θα αποτελέσει τη βάση για τη διατύπωση προτάσεων ανάταξης τους. Η ομάδα ξεκίνησε την έρευνα της το 2012.

2. Η επιτόπια ανθρωπολογική έρευνα στην περιοχή ξεκίνησε τον Απρίλιο του 2012 και ολοκληρώθηκε τον Οκτώβριο του ίδιου έτους. Το εθνογραφικό μου πεδίο αποτελούσε το παλιό εμπορικό κέντρο της πόλης, που περικλείεται από τις οδούς Εγνατία, Ίωνος Δραγούμη, Ολύμπου, Χαλκέων και Μακεδονικής Αμύνης. Μια περιοχή με ισχυρά τοπόσημα, όπως το Καραβάν Σεράι, όπου στέγαζε από το τέλος της δεκαετίας του '50 το παλιό δημαρχείο, το τέμενος Hamza Bey γνωστό ως σινεμά Αλκαζάρ που έχει σφραγίσει γενιές Θεσσαλονικέων και την προσφυγική αγορά Μπιτ Παζάρ στην οδό Τσιτίτσα. Επιπλέον τρεις αρχαιολογικοί χώροι, η πλατεία Διοικητηρίου από βορρά, η ρωμαϊκή αγορά από την ανατολή και ο αρχαιολογικός χώρος, που οι εργασίες του μετρό έφεραν στην επιφάνεια στην οδό Εγνατία από τον νότο, μπορούν να θεωρηθούν σύνορα του πεδίου έρευνας.

3. Εδώ χρησιμοποιώ τον όρο «πράγματα» μεταφράζοντας τον όρο «things» σε αντιδιαστολή με τον όρο «object». Η συγκεκριμένη οντολογική διαφορά ανάμεσα στους δύο όρους που βασίζεται στην χεγκελιανή ιδέα πως τα πράγματα βρίσκονται σε συνεχή ροή και εξέλιξη ενώ τα αντικείμενα είναι σταθερά και αμετάβλητα με συγκεκριμένο περιεχόμενο και σημασία, απασχόλησε το έργο πολλών διανοητών που ασχολούνται με την μελέτη της «υλικότητας», την «δραστικότητα των υλικών» αλλά και τον «υλικό πολιτισμό» (βλ. Knappet, C. 2008: 143-145, Ingold, T. 2012 41:435-37)

4. Σχετικές αναφορές για την κατάσταση στην περιοχή τα τελευταία χρόνια μπορεί κανείς να βρει στο διαδίκτυο στην επίσημη ιστοσελίδα του σωματείου παλαιοπωλών καταστηματαρχών Θεσσαλονίκης. Εκεί έχουν αναρτηθεί πολυάριθμα άρθρα που έχουν δημοσιευθεί στον τοπικό τύπο για την περιοχή και συγκεκριμένα για το Μπιτ Παζάρ καθώς και σχετικές επερωτήσεις βουλευτών που περιγράφουν τη κατάσταση ως δραματική, λόγω των πολλών κλειστών μαγαζιών, ο αριθμός των οποίων αυξάνεται διαρκώς. Βλ. σχ. <http://www.antiques-thes.gr/article/125>

5. «Εδώ και 80 χρόνια η παράδοση αυτή ανθεί στην κεντρική πλατεία του Μπιτ Μπαζάρ και στις οδούς Τσιτίτσα και Γκαρμπολά, όπου οι παλαιοπόληδες εκτός από συλλεκτικά αντικείμενα «αντίκες» προσφέρουν προς πώληση και παλαιά έπιπλα.» Πουλημένη, Στ. Μακεδονία 5/01/2010, στο <http://www.antiques-thes.gr/article/114>, «Τα παλαιοπωλεία δημιουργήθηκαν από τους πρόσφυγες το 1927 με μεράκι και εκτίμηση προς τις πατρίδες που χάθηκαν και κάπως έτσι συνεχίζεται και τώρα. Στο σύνολο τους ήταν πάνω από 50 καταστήματα μα πλέον έχουν μείνει το πολύ 40.» σχ. βλ. <http://www.antiques-thes.gr/article/133>

6. Εδώ κάνω χρήση του όρου «actants» που χρησιμοποιεί ο Latour, αποδίδοντας δυνατότητα δράσης τόσο στα υλικά όσο και στους ανθρώπους τα οποία φαίνεται να διαντιδρούν εντός ενός δικτύου (Network) αναφοράς.

7. Ερευνητές όπως ο Carl Knappet και ο Λάμπρος Μαλαφούρης προτείνουν μια πιο «υλικοκεντρική» προσέγγιση της δράσης και της διεπαφής ανθρώπων και πραγμάτων. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον

παρουσιάζει η κριτική του Tim Ingold στην θεωρία του Latour για τα δίκτυα προτείνοντας μια πιο χαϊντεγκεριανή προσέγγιση της δράσης σε δίκτυα, προσπαθώντας να καταλάβει την υλικότητα και την δράση της ιδωμένα μέσα σε συγκεκριμένα συγκείμενα. Σύμφωνα με τον Ingold η υλικότητα γίνεται κατανοητή μόνο στα πλαίσια ενός «πλέγματος (Meshwork)» όπως το χαρακτηρίζει που δεν είναι τίποτα περισσότερο από ένα κουβάρι από γραμμές ζωής που με κάποιον τρόπο μπλέκονται μεταξύ τους επηρεάζοντας την μία ή την άλλη εξέλιξη στη ζωή του εκάστοτε δικτύου αναφοράς.

8. Εδώ χρησιμοποιώ εσκεμμένα τον όρο ρίζωμα που χρησιμοποιεί ο Deleuze θέλοντας να περιγράψει την πολλαπλότητα και την ανοιχτότητα της «επίδρασης» των αντικείμενων, που αναπτύσσεται οριζόντια και δεν έχει συγκεκριμένα όρια. Βλ. Deleuze, G. & F. Guattari 2004. *A thousand plateaus: capitalism and schizophrenia*. London: Continuum.

9. Στην έρευνά μας λάβαμε εξαρχής υπόψη τις ενδείξεις ρευστότητας που γεννούν ενδεχομενικότητες, παράγοντας και αναπαράγοντας το χώρο. Τον προσεγγίσαμε ως ανοιχτό σε κάθε αλλαγή που επιτελείται διαχρονικά, μέσα από τις κοινωνικές και άλλες σχέσεις που αναπτύσσονται σε αυτόν ανάμεσα σε «δρώντες», που τελικά παράγουν κατά τον Lefebvre τον ίδιο το χώρο κοινωνικά και υλικά.

10. Βλ. επίσης σχετικά άρθρα στο διαδίκτυο όπως: <http://parallaximag.gr/observatory/plateia-dioikitirioy-23-hronia-meta-ti> και <http://www.makthes.gr/news/reportage/57818/>

11. Οι φωτογραφίες της πλατείας Διοικητηρίου προέρχονται από σχετικές αναρτήσεις στις ιστοσελίδες <http://www.learner.gr/plateies/> και <http://parallaximag.gr/observatory/plateia-dioikitirioy-23-hronia-meta-ti>

12. Ο όρος ανήκει στον Tim Ingold και αφορά στην ανάλυση του περί πλέγματος, βλ. (Ingold, T., 2007)

13. Το όνομα αυτό δεν είναι το πραγματικό όνομα της πληροφορητριάς. Έχουν χρησιμοποιηθεί για όλους ψευδώνυμα ακολουθώντας την επιστημονική δεοντολογία της Κοιν. Ανθρωπολογίας. Η χρήση αποσπασμάτων από το υλικό των συνεντεύξεων και η αναφορά σε συγκεκριμένους πληροφορητές στόχο έχει την επιμέρους ερμηνεία του πως βιώνεται η κρίση σε συνδυασμό με τους κενούς χώρους από διαφορετικά υποκείμενα ανάλογα με την προσωπική τους βιογραφία και την σχέση τους με την περιοχή. Η προσέγγιση είναι καθαρά ερμηνευτική και δεν έχει στόχο τη γενίκευση.

14. Σχετικά άρθρα μπορεί να βρει κανείς στην επίσημη σελίδα των παλαιοπωλών και καταστηματαρχών Θεσσαλονίκης: <http://www.antiques-thes.gr/article/press-releases>

15. Η φωτογραφία του τεμένου προέρχεται από τον εξής δικτυακό τόπο: <http://sobraluz.blogspot.gr/2009/02/2.html>

Βιβλιογραφία

Ξενόγλωσση Βιβλιογραφία

- Αγγελόπουλος Γ.2003. «Πολιτικές πρακτικές και πολυπολιτισμικότητα: η περίπτωση της Θεσσαλονίκης Πολιτισμικής Πρωτεύουσας της Ευρώπης 1997», Ο Πολίτης, τχ.107, 2003, σ. 35-43.
- Appadurai A., 1986. *The social Life of Things: Commodities in Cultural Perspective*, Cambridge University Press, Κάμπριτζ.

- Besnier N., 2004. «Consumption and Cosmopolitanism: Practicing Modernity at the Second- Hand Marketplace in Nuku'alofa, Tonga», *Anthropological Quarterly*, τχ. 77(1), 2004, σ. 7-45.
- Bourdieu P., 2006. Η αίσθηση της πρακτικής (Μτφρ. Θεόδωρος Παραδέλλης), Αλεξάνδρεια, Αθήνα .
- Bourdieu P., 2002. Η Διάκριση. Κοινωνική κριτική της καλαισθητικής κρίσης (μτφρ. Κική Καγαμπέλη), Πατάκης, Αθήνα.
- Burchell G., Gordon C. και Miller P., 1991. The Foucault Effect studies in Governmentality, Harvester Whealboor, Λονδίνο.
- Cieraad I., 1999. «Anthropology at home», Στο Cieraad I. (επιμ.), *An Anthropology of domestic Space*, Syracuse University Press, Νέα Υόρκη, σ. 1-12.
- Douglas M. και Isherwood B., 1996. *The world of Goods : Towards an Anthropology of Consumption*, Routledge, Λονδίνο.
- De Certeau M., 1988. (μτφρ. Rendall, St.) *The practice of everyday Life*, University of California Press, Μπέρκλεϊ.
- Deleuze, G. & F. Guattari 2004. *A thousand plateaus: capitalism and schizophrenia*. Λονδίνο: Continuum.
- Foucault M., 2002. *The order of things*, Routledge, Νέα Υόρκη.
- Hell J. και Schönle A.(ed.), 2010. *Ruins of Modernity*, Λονδίνο
- Ingold, T., 2007. *Lines. A brief History*, Routledge, Λονδίνο.
- 2008. «when ANT meets Spider. Social theory for Arthropods», Στο Knappet, C. και Malafouris, L. (εκδ.), *Material Agency. Towards a Non-Anthropocentric Approach*, Springer, Νέα Υόρκη.
- 2012. «Toward an Ecology of Materials», *Annu. Rev. Anthropology*, 7/2012, 41:427-42
- Kiel, M., 1970. «Notes on the History of some Turkish monuments in Thessaloniki and their founders», *Balkan Studies* 2, σ.123-156.
- Latour B., 2005. *Reassembling the Social. An Introduction to Actor –Network –Theory*, Oxford University Press, Νέα Υόρκη.
- Lefebvre H., 1991. *The Production of Space* (translated by Donald Nicholson – Smith), Blackwell Publishing Οξφόρδη.
- Low S. και Denise Lawrence-Zuiniga (επιμ.), 2003. *The Anthropology of Space and Place. Locating Culture*, Blackwell Publishing, Οξφόρδη.
- Madanipour A., 2003. *Public and private spaces of the city*, Routledge, Λονδίνο.
- Malafouris, L., 2008. «At the Potter´ s Wheel. An Argument for material Agency», Στο Knappet, C. και Malafouris, L. (εκδ.), *Material Agency. Towards a Non-Anthropocentric Approach*, Springer, Νέα Υόρκη.
- Massey D., 1994. *Space, Place and Gender*, Polity Press, Καίμπριτζ.
- Miller D., (επιμ.) 1987. *Mass Consumption and Material Culture*, Blackwell, Οξφόρδη.
- 2001. *Home Possessions. Material Culture behind Closed Doors*, Berg, Οξφόρδη
- 2005. *Materiality. An Introduction*, Στο Miller Daniel (εκδ.) *Materiality*, Duke University Press, Λονδίνο.
- Murphy K., 2013. «A cultural geometry: Designing political things in Sweden», *American Ethnologist*, τχ. 40, 2/ 2013, σ. 118-131.
- Navaro-Yashin Y., 2014. «Affective spaces, Melancholic Objects: Ruination and the Production of anthropological Knowledge». Στο Moore, Henrietta L., Todd Sanders. *Anthropology in Theory: Issues in Epistemology*, 52: 514-19
- Thompson M., 1979. *Rubbish Theory*, Oxford University Press Οξφόρδη.
- Tonkiss F., 2005. *Space, the City and Social Theory. Social Relations and Urban Forms*, Polity Press, Καίμπριτζ.

Ελληνική Βιβλιογραφία

- Αγγελόπουλος Γ. 2003. «Πολιτικές πρακτικές και πολυπολιτισμικότητα: η περίπτωση της Θεσσαλονίκης Πολιτισμικής Πρωτεύουσας της Ευρώπης 1997», *Ο Πολίτης*. τχ.107, 2003,σ. 35-43.
- Ανδρούδης Π., 2006. «Το μεγάλο Καραβάν-Σεράι (Büyüik Kervansarayi) της Θεσσαλονίκης», *Θεσσαλονικέων Πόλις*, τεύχος 19, Θεσσαλονίκη, 5/2006, σ. 108-133.
- Αστρεϊνίδου-Κωτσάκη, Π., 1996. «Οικονομική λειτουργία των μπεξεστενίων στην αγορά της Οθωμανικής περιόδου», *Μακεδονικά*, τχ.30, 1995-96, Θεσσαλονίκη, σ.166-170.
- Γαβριηλίδης, Χ. Γ., Μέγας οδηγός Θεσσαλονίκης και περιχώρων, 1932-1933, τυπ. Μ. Τριανταφύλλου, Θεσσαλονίκη.
- Γιαλούρη Ε. (επιμ.), 2012. *Υλικός Πολιτισμός. Η ανθρωπολογία στη χώρα των πραγμάτων*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα.
- Γούναρης Β., 1995. *Θεσσαλονίκη 1917-1967 η ταυτότητα της πόλης μέσα από το δημοτικό αρχείο*, Κέντρο Ιστορίας Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη.
- Γιαννακόπουλος Κ. και Γιαννιτσιώτης Γ. (επιμ.), 2010. *Αμφισβητούμενοι χώροι στην πόλη. Χωρικές Προσεγγίσεις του πολιτισμού*, Αλεξάνδρεια/Πανεπ. Αιγαίου , Αθήνα.
- Δελαδέτσημας, Π., 1994. «Απόψεις, θεωρίες και πρακτικές σχεδιασμού του χώρου κατά την περίοδο της ανασυγκρότησης και τη δεκαετία του '50», 4^ο επιστημονικό συνέδριο. Η ελληνική κοινωνία κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο (1945-1967), Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Αθήνα, σ. 561-571.
- Δημητριάδης Β., 1983. *Τοπογραφία της Θεσσαλονίκης κατά την εποχή της Τουρκοκρατίας 1430-1912*, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη.
- Ζερμπούλης Μ. 2013. «Το αστικό τοπίο ως πεδίο συγκρουσιακών σχέσεων με αφορμή την κρίση. Το παράδειγμα του Μπιτ Παζάρ της Θεσσαλονίκης και η χωρική συγκρότηση μιας “φθηνής-ευκαιριακής” και “ανεκτικής”(;) αγοράς», ηλεκτρ. περιοδικό Χρόνος, Αθήνα, Τεύχος 04, 08/2013.
- Ιωάννου, Γ., 1984. *Θεσσαλονίκη. Η πρωτεύουσα των προσφύγων*, Κέδρος, Αθήνα.
- Καραδήμου Γερόλυμπου Α., 1990. «Οθωμανική πολεοδομία των μεταρρυθμίσεων. Θεσμοί, διοικητική οργάνωση, πολεοδομικές επεμβάσεις», *Επιστημονική Επετηρίδα Πολυτεχνικής Σχολής*, τόμος ΙΒ, Αριστοτέλιο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, σ. 65-114
- 1995. *Η ανοικοδόμηση της Θεσσαλονίκης μετά την πυρκαγιά του 1917*, Θεσσαλονίκη
- 2000. «Ο ΓΟΚ και η Ελληνική πόλη. Από την συνολική πολεοδομική αντίληψη στην ρύθμιση της ιδιωτικής κερδοσκοπίας», Στο Η πολεοδομία στην Ελλάδα από το 1949 έως το 1974, Πρακτικά, 2^ο Συνέδριο Εταιρείας Ιστορίας της πόλης και της πολεοδομίας, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Βόλος, σ.151-165
- Κιτσίκης, Κ., 1919. *Η κτιριολογική άποψις του Νέου Σχεδίου Θεσσαλονίκης*, Αθήνα.

- Κολώνας, Β., 2012. Η Αρχιτεκτονική μια εκατονταετία: Θεσσαλονίκη 1912- 2012, University Studio Press, Θεσσαλονίκη.
- Λαμπριανίδης, Λ. και Λυμπεράκη Α., 2001. Αλβανοί μετανάστες στη Θεσσαλονίκη: διαδρομές ευημερίας και παραδρομές δημόσιας εικόνας, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη.
- Μαραβελάκης, Μ. και Βακαλόπουλος, Α., 1975. Αι προσφυγικά εγκαταστάσεις εν τη περιοχή Θεσσαλονίκης, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη.
- Μοσκόφ, Κ., 1978. Θεσσαλονίκη: τομή της μεταπρατικής πόλης, Στοχαστής, Αθήνα.
- Μωραΐτης, Κ., 2006. «Από το αστικό “πέρασμα” στον αστικό αποκλεισμό», Αρχιτέκτονες, τχ.58, 2006, σ.54-56.
- Οικονόμου, Λ., 2008. Η κοινωνική παραγωγή του αστικού χώρου στη μεταπολεμική Αθήνα. Η περίπτωση της Βούλας, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα.
- Παύλου Μ., 2001. «Οι “λαθρέμποροι του φόβου”: ρατσιστικός λόγος και μετανάστες στον τύπο μιας υποψήφιας μητρόπολης», Στο Μαρβάκης Α., Παρσάνογλου Δ. και Παύλου Μ. (επιμ.), Μετανάστες στην Ελλάδα, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα.
- Πετρίδης, Ν., 1985. Νεότερα μνημεία της Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη.
- Σαμουηλίδου-Στεφανίδου, 1983. «Η Θεσσαλονίκη κατά την Τουρκοκρατία: τα τούρκικα μνημεία», Αρχαιολογία, τχ. 7, Μαΐος 1983, σ. 53-54.
- Σβωρόνος, Ν., 1996. Το εμπόριο της Θεσσαλονίκης τον 18^ο αιώνα, Αθήνα.
- Φιλίπιδης, Δ., 1990. Για την νεοελληνική πόλη. Μεταπολεμική πορεία και μελλοντικές προοπτικές, Θεμέλιο, Αθήνα.
- Χαστάογλου, Β., «Η στοά των Προσφύγων παλαιοπωλών- “Μπιτ Παζάρ”. Μια ιδιαίτερη αστική και κτιριακή τυπολογία της μεσοπολεμικής Θεσσαλονίκης», Στο Ζαφειρόπουλος Σ., *Όριον: Τιμητικός Τόμος στον Καθηγητή Δ. Α. Φατούρο 1928-2001*, Θεσσαλονίκη : ΑΠΘ - Πολυτεχνική Σχολή-Τμήμα Αρχιτεκτόνων, σ. 551-573.
- 2008. «Προσφυγική εγκατάσταση και πολεοδομικοί μετασχηματισμοί της Θεσσαλονίκης, 1922-1930», Στο Ιωαννίδου, Ελ. (επιμ.) Η μεταμόρφωση της Θεσσαλονίκης. Η εγκατάσταση των προσφύγων στην πόλη (1920-1940), Πρακτικά Ημερίδας, Ιστορικό αρχείο Προσφυγικού Ελληνισμού Δήμου Καλαμαριάς, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη, σ. 43-88.
- Χεκίμογλου, Ε., 1996. Θεσσαλονίκη. Τουρκοκρατία, Μεσοπόλεμος, Θεσσαλονίκη.
- Χριστοδούλου, Γ., 1936. Η Θεσσαλονίκη κατά την τελευταία εκατονταετία, τυπ. «Η Ένωσις», Θεσσαλονίκη.

Δικτυακοί Τόποι

- <http://www.antiques-thes.gr/article/press-releases>: Δικτυακός τόπος του Σωματείου Παλαιοπωλών Καταστηματαρχών Θεσσαλονίκης «Μπιτ Παζάρ 1928».
- <http://parallaximag.gr/observatory/plateia-dioikitirioy-23-hronia-meta-ti> και <http://www.makthes.gr/news/reportage/57818/> και <http://sobraluz.blogspot.gr/2009/02/2.html>: Από τους συγκεκριμένους δικτυακούς τόπους έχει αντληθεί φωτογραφικό υλικό που αποτυπώνει παλαιότερες φάσεις των χώρων και των κτιρίων, στα οποία αναφέρεται το άρθρο.